

Könyvismertetés.

Lic. Lencz Géza, ev. ref. lelkész: A megigazulás tanának fejlődése Melanchthon Locijában. Theol. magántanári dolgozat. Debreczen, Horovitz Zsigmond nyomdája. 1902. Kapható a szerzőnél (Jépe) és Csáthy Ferencz könyvkereskedésében Debreczen. (VI. és 81 old.) Ára fűzve 2 korona 30 fillér.

Melanchthon jelentőségét a reformációi egyházak tanfejlődésében nem lehet eléggé felbecsülni. Nem mintha akár a lángelme eredetiségével, akár a kezdeményezés bátorságával hatott volna egyházunk tanára — sőt ellenkezőleg. míg Luther élt, arra támaszkodott és mikor Luther meghalt, annak a sok bajnak, a mely reá zúdult, éppen abban rejlett az oka, hogy nem volt kire támaszkodnia —, de Luther vallásos tapasztalatait, az újonnan felfedezett evangéliomi tant más aligha tudta volna jobban a megfelelő kifejezésre juttatni, mint ő. Példa rá a Loci első kiadása és főleg az ágostai hitvallás. Még Luther életében, különösen azonban Luther halála után eltért ugyan ettől egyes pontokban, de éppen ezen eltérései, melyek nagyrészt nem szelleme, hanem inkább jelleme gyengeségére vezetendők vissza, ha sok baj forrásai voltak is, mégis a tanfejlődés történetében nagy jelentőségűek. Hiszen nem véletlen dolog, hogy Heppé kálvinismusa és a 19. század úniós irányú theologusai éppen Melanchthonra támaszkodnak és jelleme egyes gyengeségeinek és tanítása némely ferdeségének palástolásával benne látják a reformáció igazi képviselőjét és eszményképüket. Az újabbkori történeti kutatás itt felfedte ugyan a csalódásokat és igazságot szolgáltatott úgy jobbra mint balra, — de Melanchthon jelentőségét érintetlenül hagyta. Éppen ezért, ha nem is kellett új utakat törnie, de szép és hálás témát választott a fent idézett munka szerzője. Lencz Melanchthon megigazulási tanának fejlődését követi a Loci három korszakában (12—81. l.). Sőt még visszanéz a Loci előmunkálataira is, és Melanchthon ezen időbeli teológiájának álláspontját is körvonalozza (3—11 l.) A

megigazulás központi jelentősége és a Loci főleg első kiadásának azon sajátossága, hogy az üdvtan a középpontját foglalja el, okolja meg, hogy a szerző nemcsak magának a megigazulás tanának a fejlődését, hanem a Locinak majdnem egész tartalmát is vázolja. E tekintetben a szerző kétség kívül derék, szorgalmas munkát végezett. Szól pld. a szabad akarat-, a bűn-, a törvény-, a kegyelem-, Krisztus munkája-, a hit- és a justificatióról a Loci előmunkálataiban, ugyanezen és még más tanokról is a Loci első kiadásában stb (Lásd az V. és a VI. oldalon a tartalomjegyzéket).

A Loci 2. kiadása nemcsak külsőleg bővült, hanem tartalmi változtatásokat is szenvedett. A 35. és 36. lapon a szerző röviden összefoglalja ezeket az eltéréseket. Seeberg a reformáció történetében kutatja ezen eltérések okát és azt abban látja, hogy a reformátorok eredeti idealismusa engedett az idő és a kortársak szigorúbb pesszimistikus megítélésének. Szerzőnk azután elemezi a Loci 2. kiadását, és közbe-közbe figyelmeztet az eltérésekre, a bővülésekre, melyek által a kiadás az elsőtől elüt. Itt említjük a synergistikus meghívást, (39. l.) a justificatio in foro dei-t, (az in foro cordis humani helyett 47. l. v. ö. a 26. l.) a fides historicát, a hit fogalmában az assensus felvételét a fiducia mellé (48. l.) és az előbb azonosított (25. l.) justificatio és regeneratio szétválasztását (49. l.).

A 3. kiadásban Melanchthon „nem írt semmi újat, csak a régi úton haladt tovább.“ (63. l.) A szerző vizsgálja a synergistikus vitáknak Melanchthonra való befolyását (64. sk. l.) s itt érdekes Kálvin ítéletét olvasni a Loci utolsó kiadásáról (65. l.) Azután előadja szerzőnk az antinomismus elleni harcznak (69. sk. l.) és az Osiander elleni küzdelemnek Melanchthonra gyakorolt hatását. (74. sk. l.) A könyv ezen részében is találkozunk gyakran a szerző kritikái, a 3. kiadást az előbbiekkal összehasonlító megjegyzéseivel. Ámde az olvasónak még igen sok munkájába kerül ezeket összeszedni, hogy magának összefüggő, teljes képet alkothasson Melanchthon tanának fejlődéséről. Sokkal jobb lett volna, ha a szerző munkájának ezen eredményét egy befejező fejezetben összeállította volna. Itt azután lett volna alkalma arra is, hogy Melanchthon tana jelentőségével is foglalkozzék és megállapítsa nevezetesen azt, mennyiben van igaza az újabb, főleg Ritschl úttörő felfogása nyomán haladó dogmatörténeti kutatásoknak, melyek szerint Melanchthon a lutheri orthodoxiának s az egyházzal mint theologiai iskoláról való felfogásnak atyja. Tudom, hogy a szerző összehasonlító és elemző munkája közben itt-ott utal ezen kérdésekre (pld. a 69. 74. l.) s ebből látszik, hogy jól ismeri ezen

problémákat. De mégis jó lett volna ezeket összefoglalni s szembevetően tárgyalni, hogy a hazai theol. közönség figyelmét reájuk határozottabban felhívja.

A tárgyra vonatkozó irodalom a szerző előtt ismeretes. Az 1897. jubileumi év sok Melanchthonra vonatkozó munkát teremt. Ezeknek figyelembe vételét nem észleltem. Ezen irodalom közt pld. Seebergnek egy cikke a „Neue kirchliche Zeitschrift“ 1887. évi 2. füzetében „Melanchthons Stellung in der Geschichte des Dogmas und der Dogmatik“ cím alatt éppen a szerző munkájának kérdéseit is tárgyalja. Ugyanott található Melanchthonnak egy kitünő jellemzése Leziustól és Blassnak egy cikke Melanchthonról, mint humanistáról és paedagogusról. A Theol. Studien und Kritiken s más theol. szaklapok hasábjain, valamint önállóan is jelent meg akkor sok munka Melanchthonról. A szerző sok helyütt tekintetbe veszi Loofsnak (dogmatörténete mellett) egy cikkét a Theol. Studien und Kritiken 1884. évfolyamában. Érdekes lett volna és lesz még elolvasnia Franknak egy kritikáját ezen cikkekre (habár más kérdésekre is vonatkozik), mely szintén a N. k. Z. 1892. évf. 11. füzetében „Rechtfertigung und Wiedergeburt“ cz. alatt jelent meg.

A szerző egyes kritikai megjegyzéseire, melyeket nem osztok, már nem terjeszkedem ki. Csak azt jegyzem meg, hogy a 33. oldal utolsó mondatát oda nem tartozónak és az egész ki-kezdéssel együtt problematikus vagy legalább is nem teljes igazságnak tartom.

A munka kidolgozása egy kissé pongyola. De lehet, hogy ez nemcsak a szerzőnek, hanem részben a nyomdának is a hibája. Az utolsó lapon lejegyzett sajtóhibák száma még sokszorosán megtoldható. Maga ezen sajtóhibajegyzék oly sajtóhibákat tartalmaz, melyek a kiigazítást megghiúsítják (pld. a 9. 13. 21. sor). A legzavaróbb sajtóhibák a 21. old. 2. sorában, az 53. old. 8. sorában, a 69. old. 12. sorában (alulról) vannak. Az utóbbi helyen Kawerau: Joh. Agricola és Loofs olvasandó. Az, hogy e könyv 4 és 8 leveles ívekre oszlik, szintén olyan kiállítási hiba, a mely az olvasónak a könyv tanulmányozásánál bajt okoz.

Mindezen megjegyzéseim ne vonjanak le semmit a könyv belső értékéből. Szorgalmas és derék munka az, a mely örvendetes jele annak, hogy nálunk is akadnak theologusok, a kik fontos és érdekes részletes kérdések önálló fejtegetésébe fognak és megoldásukhoz is hozzájárulni igyekeznek. Ajánlom a könyvet az érdeklődők figyelmébe, mert nem elég — ha egyesek a tudományos theologia terén dolgoznak, szükséges, hogy a munka termékeit el is olvassuk, hogy eredményük közkinccsé és az egyházra áldásossá legyen.

Lic. Dr. Daxer György.

Lencz Géza, lic. theol. ev. ref. lelkész: *Ritschlianismus és orthodoxia* Ritschl haláláig. Részlet a legújabbkori dogmatika történetéből (sic). Külön lenyomat a Debr. Prot. Lapból. Ara 30 fillér. Kapható a szerzőnél és Csáthy Ferenc könyvkereskedésében Debreczenben.

A cím és a tartalom nem felel meg egymásnak. A cím után ugyanis azt várnók, hogy a szerző azon vitákról fog szólni, a melyek Ritschl s iskolája és a positiv theologia között folytak. Erre vonatkozólag azonban a szerző az 1. és 2. lapon csak néhány hézagos részben hibás, részben oda nem tartozó történeti és irodalmi adatot közöl. Ha a ritschlianismus és „orthodoxiáról“ van szó, mit keres ott p. o. Lipsius és Herrmann csatározása vagy Weiffenbach és Pfleiderer szereplése! Hogy „1874—80. (sic) a hevesebb viták korszaka“ lett volna, az nem áll, sem az, hogy Bender „Ritschl halála óta“ lett philosophussá. Azonban a vitapontokat se tárgyalja a szerző úgy, a mint azt dolgozatának címe megkívánná. Az orthodoxia maga szóhoz sem jut, hanem csak Lencz, illetőleg Pfleiderer, Riehm és Weiffenbach beszél. Ritschl tanának főbb pontjait ismerteti ugyan a szerző és pedig kellő objectivitással, de mint maga mondja, csak „dióhéjban“. A ki Ritschl műveit ösmeri, de sőt az is, a ki theológiájáról bővebb ismertetést olvasott, nem szorul ilyen dióhéjas ismertetésre és bírálatra, a ki pedig a ritschlianismust nem ismeri, az ilyen ismertetésnek semmi hasznát se veszi. Az ismertetés főhibája, hogy csak egymás mellé állítja az egyes tanokat és nem emeli ki kellően azok belső összefüggését. A bírálatnál Lencz Ritschl tanának különösen exegetikai alapját támadja elég ügyesen és végül kijelenti, hogy a ritschlianismusnak, habár „az újabb theológiát új eszmékkel gazdagította“, mégis „egy hibája van, hogy — bármennyire igyekszik is a szentírás egyedüli érvényét vitatni — *nem bibliai*“. Kár, hogy a szerző nem szorítkozott arra, hogy valamely fontosabb tanra nézve behatóbban megbírálja Ritschl „erőszakos“ exegetisét.

A munka nyelvezete rendkívül nehézkes és a németből való fordítás verejtékes küzködésének nyomait viseli magán, a nélkül, hogy az eredeti értelmét mindenütt helyesen visszaadnia sikerült volna.

Steinacker R.

W. Soltau, Unsere Evangelien ihre Quellen und ihr Quellenwert, vom Standpunkt des Historikers aus betrachtet. Leipzig. Dietrich. VI. 149. 250 Mk.

Három fő kérdést igyekszik szerzőnk megoldani. Ezek: 1. mikép keletkeztek, 2. mely forrásokon alapulnak, 3. milyen érték-

kesek történeti szempontból a mi kanonikus evangéliumaink? E kérdések fejtegetésével kapcsolatosan megállapítja, hogy evangéliumaink 70—120 közt, (némely toldás 140-ből való) mai alakjukban készen állottak. Előállításuk alkalmi oka a gyülekezeti szükség volt. Amint alakultak a gyülekezetek, amint mind szélesebb körre szórodtak szét az apostolok is, a hívek is, mind nagyobb szükség lett a Jézus tanításainak feljegyzéseire. A legelső feljegyzés Papias egészen hiteles adatai szerint Mátétól és Márktól való. Máté Logiája aram nyelven volt írva, de a csakhamar lefordították görögre s az első evangélium szerzője már nem aram, hanem görög nyelven ismerte azt. Ezt *MA*-val jelzi. A másik eredeti feljegyzés Márk evangéliuma. És pedig az ősmárk hypothesis tarthatatlanságát vitatva, egészen helyesen emeli ki Soltau, hogy a mai alakjában jegyezte azt fel Márk. Péter ige-hirdetése ez, s Márk csak a következők részleteket toldotta Péter evangéliumához: 1, 1—15. 4, 35—5, 43. 6, 32—44. 9, 2—11. 10, 46—52, és talán 6, 45—8, 26-ot, ha ugyan ez nem még későbbi kéztől való. E feltevés azért valószínű, mert Lukács ezeket a szakaszokat nem ismerte. Szerintem azonban ez a körülmény nem bizonyít idegen beavatkozás mellett. Végül a 16, 9—20 Aristiontól való, amint azt a Conybeare-féle 1893-ban talált papyrus bizonyítja. Teljesen meggyőzőek a Márk eredetisége mellett különösen Hawkins alapján felhozott érvek, melyeket ideiktatok: 1. Márk egész anyagát — 30 vers híján — megtaláljuk Mátében és Lukácsban. 2. Jézus útjának pontos geográfiai menetét csakis Márk adja. 3. Jézus működésének középpontja Kapernaum. 4. A szenvedés hetéről csakis Márk ad tiszta képet. 5. Jézus élete fejlődését, s a katasztrófa okait csakis Márknál találjuk meg. (De ennél a pontnál Soltau elragadtatja magát olyan hypothesisre, a mely nemcsak kalandos, hanem Márk egész hitelének lerontására is alkalmas, t. i. hogy Márk Pál apostol életének menetét vitte bele Jézus életének folyásába, hogy meglássék, hogy a tanítvány nem volt különb a Mesternél.) 6. Az igazi sorrend csakis Márknál van meg, ezért a másik két evang. közül hol az egyik, hol a másik egyezik vele. 7. Az aram kifejezések késői múnél értelmetlenek volnának. 8. A legrosszabb görög nyelven van írva. 9. Vannak kifejezések, melyek egyik része Máténál, a másika Lukácsnál található meg pl. Mk. 1, 32 = Mt. 8, 16 és L. 4, 40. 10. Sok perikopa részletesebb Márknál. 11. Nincsenek benne duplumok. E két utolsó érv a leggyengébb, mert a 10. alapján akár másik ev. elsőbbségét is lehetne bizonyítani, a 11. pedig nem áll meg (6, 45 és 8, 1—10 duplum), ha csak, mint azt szerzőnk teszi, nem az eredeti ev. alkotórészének tekintjük a 6—8 fejezeteket. Minden-

esetre érdeme azonban Soltaunak, hogy a Márk elsőségét és eredetiségét és roppant történeti értékét igaz jelentőségében kiemeli. Hogy voltak-e Márknak forrásai? erre a kérdésre Soltau így felel: csak a 13. fejezetnek az alapját képezte egy írásos „röpirat“, mely a zsidó háború korából származott. S mert duplumokat tartalmaz, a 6,₄₅—8,₂₆ nem tartozott az eredeti feljegyzéshez, mely 70-ben készen volt.

Márk és a logia görög fordítása (A) alapján készült az első evangélium. De nem mai kanonikus formájában, hanem eredeti alakjában, mint Ósmáté. Ez kiszorította az egyházi használatból a Logiát azért, mert azt csoportosítva úgyis felvette, Márkot pedig azért, mert szebben volt írva s gazdagabb is volt. Ez keletkezett 75—80 közt. Tehát az eredeti Máté-féle feljegyzés (A) már az Ósmáté korában is ki volt bővítve. De hát nem sokkal természetesebb-e felvenni az Ósmáté helyett azt, hogy a Logia, amint azt Resch igen helyesen magyarázza, nem puszta beszédgyűjtemény volt, hanem Jézus története, tehát egy teljes igazi evangélium, amelyben a mai Mátéban és Lukácsban található beszédek is mind benne voltak? Hiszen a Mk. és Logia alapján készült Ósmáté, amely Soltau szerint, minden problémát megold, voltaképpen csak a Resch-féle egyszerű magyarázat kombinatív kerülgetése. S ennél a kérdésnél maga Soltau is ellentmondásba jön önmagával, mert a János evangéliuma számára is egy külön Logiát vesz fel, de az a jellemző, hogy ebben nem beszédek, hanem a synoptikusokához hasonló elbeszélések voltak. Így hát ő sem következetes a Logia elnevezés értelmezésében. S ha Jánosnál a Logia elnevezés történeti anyagra vonatkozhatik, akkor a synoptikusoknál is vonatkozhatik. S ez annál természetesebb, mert ily módon nem kell Lukács számára megint külön Logiát venni fel, a melyben már nemcsak a beszédek, hanem a történeti háttér is megvoltak (AB). Ez a szegények és samaritánusok evangéliuma volt, azért oly építő és a szegényeket istápoló a harmadik evangélium. Tehát Soltau szerint az evangéliumok alakulásának menete ez volt:

Máté aram eredetije A
 Ennek görög fordítása AA

I. evang. AB

III. evang. Természetesen úgy az első, mint a harmadik evangélium még e mellett a II. evangéliumot is ismerte és használta. Máté szerzője ezeken kívül még az 1—2. fejezet számára bizonyosan más forrást is használt s vannak benne egyes versek és kisebb-nagyobb szakaszok, melyeket a katolizáló kiadó toldott bele. Lukácsnak a forrásai

pedig még egy samarita jellemű evangélium, melyből valók: 6, 20-47. 7, 15-8, 3. 9, 51-18, 14. 19, 28. 22, 28-32. 35-38; aztán egy gyermekségi evangéliumból való az első két fejezet, de nem egyező korból, sőt még az Actából is vett át: 24, 36-53. Hát ezek már ismét olyan állítások, a melyeknek reális alapjuk nincsen. Sokkal jobb nyomon jár szerzőnk ott, ahol a szóhagyomány érvényesülését látja: 5, 1-11. 7, 11-17. 23, 6-16. 24, 13-35. A 3. evangélium 90 körül keletkezett, míg az első evangélium mai alakjában 110-ben lett készen, de a katholizáló tendenciák esetleg még később érvényesültek benne.

A negyedik evangéliumra s általában a jánosi iratokra is kitér Soltau. A János evangéliumát csakúgy, mint a leveleket is János presbyter írta 120 körül. Magvát képezi a János apostoltól származható elbeszélés (LJ: 1, 35-51. 2, 1-11. 3, 1-12. 22-31. 4, 1-9. 16-42. 5, 1-16. 7, 1-27. 37-8, 11. 9, 24. . . . 11, 1-46. 12, 20-23. 13, 2-15. 19, 25-37. 20, 3-8. 14-18. 25-29.) és a synoptikusokból vett anyag, a melyeket aztán a beszédek, a presbyter alkotásai, egészítenek ki. Azt állítja Soltau, hogy a János ev. beszédei a történetekkel semminemű összefüggésben nincsenek, sőt hogy a történeti összefüggést egyenesen áttörik. Hát a bauri iskola éppen ellenkezőjét állította ennek; t. i. hogy minden beszéd illusztrálására egy történetet állított oda a szerző. Abban azonban igaza van Soltau-nak, hogy ezek a beszédek inkább Jézus személyéről szólnak, mint Jézustól való beszédek. Az is igaz, hogy ezek a beszédek bizonyos kornak Jézusról való felfogását fejezik ki, tehát a köztudat tolmácsai a dogmafejlődés egyik stadiumában, de azért sem a philonismussal nem tudnám ez evangéliumot viszonyba hozni, sem az apostoltól nem vitatnám el a szerzőséget, ha nem is minden részletre nevezve de egészben véve. Soltau szerint, igen helyesen, mindhárom levél ugyanazon kézről került ki, amely az evangéliumot írta. De az első levelet homiliának tartja, amiben ismét nem írom alá a nézetét. Úgy a levelek, mint az evangélium szerzőjének János ephesusi presbytert tartja, de az evangélium végét, a 21. fejezetet, szerinte később csatolták hozzá, a kanonizálás alkalmával, mint concessiót. S itt ismét egy érdekes, de merőben helytelen hypothesis állít fel Soltau. Nevezetesen az ellen tiltakozik, hogy az újszövetségi iratok, s jelesül az evangéliumok bizonyos pártok érdekében keletkeztek, de még gyarlóbb okra viszi vissza ezek keletkezését: a személyi differentiak és az apostoli tekintély megőrzése vagy megvédése szempontjából toldogattak volna az egyes evangéliumokba olyan részleteket, melyek egyik vagy másik apostol kiválóságát akarták kimutatni. Ezért is János 21-et Péter és János egyensúlyának érdeke teremtette meg. Hát ezt nem fogadhatjuk el.

Az Apokolypsisre vonatkozólag azt tanítja Soltau, hogy János apostoltól csak a 7 levél való. Ez az egész műnek egyetlen keresztyén része. A másik három rész (a pecsétetes könyv 4—8, 1 ; a trombitás könyv 8₂—11, 25.; a messiási könyv 11₁₆—22₅.) zsidó irat keresztyén köntösben. A forrás keresés és találás követőinek ismeretes álláspontja ez.

Az evangéliumok kanonizálása csak a gnostikus harczok idején kezdődött. Minden egyháznak megvolt a maga evangéliuma. De csak egy. A közös ellenséggel szemben aztán az egyes tartományi egyházak vagy gyülekezetek különösen Kis-Ázsiában 140—160 közt egyezsége lépve, az összes használatban lévő evangéliumokat elfogadták, kanonizálták. Ez magyarázza meg az evangéliumok négyes számát, amennyiben csakis ezeket lehetett apostoli eredetre visszavinni, de ez teszi érthetővé a pótlási és egyeztetési, valamint a katholizáló tendenciákat is. A megoldás e módja szellemes, de kérdés, való-e? Harnack és Zahn e téren végzett alapvető kutatásainak kell kideríteniök, hogy az egyes tartományi egyházakban melyek voltak a használatban lévő apostoli iratok s hol csoportosították legelőször a négy evangéliumot? Mert hogy a második század derekán már csoportosítva voltak, azt bizonyítják keleti és nyugati adatok egyformán.

Soltau könyve bár nem eredeti, mégis mert az evangéliumokra vonatkozó legújabb eredményeket szemléletesen csoportosítva tárja az olvasó elé, tudományos szempontból is értékes. Sok érdekeset mond az egészre vonatkozólag is, a részletekben is. De még igen sokszor csak hypothesisek alapján vagy szolgáltatásban dönt nagyon fontos kérdésekben is. Munkája bizonyossága annak, hogy az Ósmárkkal többé nem lehet operálni, s hogy a synoptikus kérdés súlypontja Márkon és a Logián nyugszik, s így alapjában a kétforrás hypothezis van felszinen. A jánosi kérdésben pedig, a mint látjuk, a Wendt-féle hypothezis meg van fordítva, amennyiben Soltau szerint nem a beszédeket, hanem az elbeszélések egy részét tartalmazta az apostoli forrás.

Raffay S.

C. Mirbt, Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholicismus. 2. verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage. Tübingen und Leipzig (J. C. B. Mohr) 1901. 461. lap.

E mű nemcsak írójáért, ki a marburgi egyetemen az egyháztörténet híres tanára, de tárgyáért is megérdemli a különös figyelmet. Szerzője 508 rovat alá beosztva okmányokat közöl, melyekben a róm. catholicismus fejlődését, tanait, mai álláspontját és szervezetét mutatja be. Sőt többet nyújt, mint a

mennyit a czimben ígér. A munka nemcsak történeti okmánytár, de, főleg a legujabb korra vonatkozó részleteiben, egyházi okmánytár is. Ez különben az anyag természetében rejlik. Az egyháztörténet és egyházjog forrásai igen sok esetben nem különíthetők el egymástól. A dogmaalkotó és életszabályozó ókori zsinatoknál, Ps. Isodórnál, a tridenti és vatikáni zsinatoknál az egyháztörténet forrásai azonosak az egyházjogéival.

A szerző nem jár új ösvényen. Előtte már többen összeállítottak ily okmánytárakat. Nem csupán azok, kikről Mirbt művének egyik ismertetője, Müller K., megemlékezik. (L. Theol. Literaturzeitung 1896. 7. sz. p. 183—184. az 1. kiadásról; u. o. 1902. 23. sz. p. 613 - 615. a 2. kiadásról). Az említettek kivül Leopold E. „Das Predigtamt im Urchristentume“ című művében (Lüneburg, 1846) nagy szorgalommal összehordta a keresztyénség I. és II. századára vonatkozó okmányokat. Úgyanezt tette Friedberg E. a VIII. Bonifácus korából származó írott emlékekkel. Nálunk Magyarországon is vannak, természetesen legfőként a magyar viszonyokra vonatkozó ily okmánytárak. De elismerés illeti Mirbtet, mert munkája igen nagy anyagot ölel fel, és sok olyat tesz hozzáférhetővé, mi idáig el volt zárva a kutató elől. Bevezető megjegyzései, mellékletei, a forrásokat feltüntető sorai igen becsesek.

Kár, hogy több felette érdekes és fontos okmányt nélkülöznünk kell e gyűjteményben. A felelet, melyet Szép Fülöp adott VIII. Bonifácus „Unam Sanctam“ bullájára, nincs felvéve. Hiányzik X. Leo levele is, melyben VIII. Henriket „defensor fidei“-nek mondja. Nincs meg IV. Leo nyilatkozata sem a verduni egyezményről (848). Sajnálatos, hogy a magyar történetre vonatkozólag csakis „das sogenannte ungarische Fluchformular“-t közli (1676-ból?) Pedig itt gazdag anyag kínálkozott volna. S oly lényeges dolgot, mint az „apostoli király“ címének és jogának adományozása, még se lett volna szabad elhagyni. Be kellett volna venni I. Mátyásnak IV. Sixtus pápával folytatott levelezését is, mely a magyar apost. királyi jogok körének és ezek gyakorlásának kérdése körül forgott.

Müller K. a fentemlített ismertetésben felsorolja azon előnyöket, melyekkel a 2. kiadás az 1-vel szemben rendelkezik. Az okmányok száma 155-ről 508-ra emelkedett. A könyv terjedelme megkétszereződött. A magyarázó jegyzetek megszapordtak. Azon írók, iratok, törvénykönyvek, zsinati határozmányok sora, melyekből az idézetek származnak, tetemesen bővült. Mindez előnyök a 2. kiadást magasan az 1. fölé emelik. S érthető, hogy Müller, ki az 1. kiadásnál igen sok kifogásolni valót talált, a 2.

kiadással teljesen meg van elégedve. Sokat kívánt és többet kapott, mint a mennyit várt.

A munka az egyháztörténet iránt érdeklődőknek igen hasznos szolgálatot tesz. A szakembernek egész kis szakkönyvtárt nyújt és pedig előadásra, felolvasásra alkalmas, kész alakban. A magánytanulmányt megmenti a hosszas keresgéléstől. A nyilvános előadást nagyban elősegíti, mert az anyagot megbízhatóan és hitelesen, emellett kész formában nyújtja. Az egyháztörténész mellett az egyházjogász is nagy köszönettel tartozik Mirbntnak.

Hörk József.

II. Zimmern, Biblische und babylonische Urgeschichte, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung 1901. 40 oldal, 80 Pf. — *Fr. Delitzsch*, Babel und Bibel, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1902. 52 oldal, 2 Mk. — *J. Barth*, Babel und israelitischen Religionswesens, Berlin, Mayer und Müller, 1902. 36 oldal, 80 Pf.

A német nagyközönség, elütőleg a francziától és angoltól, a legujabb időkig feltűnő csekély érdeklődést tanusított az assyrbabyloniai kutatások eredményei iránt. Mit elsőrangú orientálistáik producáltak, évtizedeken át csak egy szűk körnek birtoka maradt, elzárva az egyetemek és tudós társaságok falai közé. A közöny azonban az utolsó három esztendőben hirtelen csodálatos érdeklődésbe csapott át. A műveltek kíváncsisága kelet felé fordult. Azok is tudomást kívánnak szerezni Nineve és Babylon történetéről, kiknek idejét és szellemi erejét egyedül a mindennapi élet kérdései szokták igénybe venni. A napilapok mondhatni állandó rovatban foglalkoznak Nebukadnezárral és világhódító hadjárataival.

E meglepő változás oka egy expediciónak kiküldése, mely 3 esztendő óta ássa Babylonia földjét és kutat eltemetett emlékek után. Idáig a német nemzet nem szerzett babérokot az assyrbabyloniai ásatások körül. Annyi fényes siker, ősrégi városok napfényre hozása, elveszettnek hitt népek életrekeltése, Sargon és Sanherib palotáinak, Assurbanipál könyvtáranak megtalálása francia és angol nevekhez fűződik. A német nemzet az internacionális versenynek ezen terén sem kívánt visszamaradni. 1898-ban megalakult az u. n. Orientgesellschaft, mely a következő évben egy kitűnően szervezett expeditiót indított útnak, hogy az egykor hatalmas Babylon városát felkutassa. A vezetés Koldewey Róbert kezébe van letéve, ki vajmi hamar nevezetes sikerek hírével lepte meg a honfitársakat. Átvizsgálta Nebukadnezár palotáját és a nagy Marduktemplomot. Feltárta a híres búcsújáró-utat, mely régen Babylont Borsippával összekötötte. Az otthoniak természetesen feszült érdeklődéssel kísérik az Eufrát

partján lefolyó eseményeket, melyekről az Orientgesellschaft rendszeresen megjelenő értesítései tudósítják a világot. A nemzet becsülete és pénze van a vállalathoz kötve. Tudni kívánják egyúttal kiknek nyugalmát zavarja fel az expedíció ásója, minek megismerésére vándorol ki annyi ezer márka az országból? A feleletet első-sorban az assyriologusok vannak hivatva megadni. A tudósok elhagyják tanszékeiket, nyilvános, mindenki számára hozzáférhető előadásokon aprópénzre váltják tudományos kincseiket és kereskedőknek és iparosoknak, előkelőknek és alacsonyoknak magyarázzák azt az időt, midőn az Eufrát és Tigris vidéke még nem volt oly elhagyatott, mint ma. E mellett könnyen érthető cikkekben és értekezésekben igyekeznek a nagyközönség kíváncsiságát kielégíteni. Egész garmadája az ily ismertetéseknek jelent meg az utolsó három év alatt. Alig van assyriológiával foglalkozó német tudós, ki ne keresett volna alkalmat, hogy kisebbségben nagyobb körben felvilágosítással szolgáljon az annyira aktuális téma felől.

Az előadóknek és ismertetőknél nincsen nehéz feladatuk. A tárgyat, bármily távolesőnek lássék is az, érdekessé teszi már maga az időszerűség. De még valami más is. Assyria és Babylonia története szoros kapcsolatban áll annak a népnek történetével, melyről az Írás beszél. Az assyrok leigázták és fogságba hurcolták Izráelt. A babyloniaiak elpusztították Jerusálemet és számkivetésbe vitték Juda lakóit. Ezt minden gyermek tudja. Ki kissé buzgóbban forgatta az ÓT-ot, megismerkedett Sargon (Jes. 20.) és Sanherib (Jes. 37, 37 II. Kir. 19, 36) nevével is. Tudomást szerzett Nebukadnezárról, kit Jeremiás könyve oly gyakran emleget. És sok azon földön játszódó eseményről, melyet most német ügyesség tesz vizsgálat tárgyává. Így a modern hallgatóhoz is jórészt közelálló alakokról és szintérről kell az előadónak beszámolnia. Fokozzák az érdekességet az assyriológiának az Írásra vonatkozó eredményei. Kinek figyelmét nem köti le az a meglepő hír, hogy a vízözöntörténet, melyet az elemi iskola padjain tanult, Babyloniából származik? Hogy a teremtésről szóló tudósítás Gen. 1-ben a babyloniai teremtésmythusnak hosszas fejlődésen átment recenziója? És érthető, hogy az ismertetések és előadások, midőn a távol Babyloniát kívánják a mai kor gyermeke előtt megjeleníteni, különösen ezen részletekhez kapcsolják a fejtegetéseket. E pontnál nem csak a nemzeti büszkeség érdeklődik Babylonia iránt, de a hagyományokhoz ragaszkodó gondolkodás is, mely csodálattal értesül az ő eddigi meggyőződését felforgató tudományos vívmányokról és arról a világról, melynek felkutatása az ismereteknek ezen átalakulását előidézte.

A fenti három munka szintén az említett indokoknak köszöni létrejöttét. Mind a három különböző helyen különböző közönség számára tartott előadás. Szerzőik az orientális tudományoknak kiváló képviselői. Zimmern, a lipcsei egyetem tanára, főleg a babyloniai vallás tanulmányozásával tett nagy szolgálatot a sémi kutatásnak. Delitzsch (Lipcse) a német assyriológiának atyamestere. Kiterjedt iskola keletkezett körülötte azon 30 esztendő alatt, melyet immár e disciplina szolgálatában tölt. Barth (Berlin) pedig messze ismert tekintély a sémi nyelveknek grammatikai és lexicographiai feldolgozásában. Közös vonása végül e 3 munkának, hogy új dolgokat egyikök sem foglal magában. Ez természetes is, helyes is. A felolvasó terem a tudomány műhelyében megvitatott kérdéseket kíván szélesebb köröknek hozzáférhetővé tenni és nem az a hely, hol ajánlatos volna kétes értékű új ötletekkel és gyanításokkal előhozakodni.

A legnagyobb sikerrel *Delitzsch* dicsekedhetik. Előadása valóságos sensátiónak mondható. Már maga a társaság, mely végighallgatta, kivételes helyet biztosít neki. Midőn az Orientgesellschaft meghívására 1902 jan. 13-án a berlini énekaadémia dísztermében megtartotta felolvasását, a császár is megjelent a közönség soraiban. Sőt a felség külön felszólítására febr. 1-én megismételte azt a császári palotában, a császár családja, herczegek és herczegnők jelenlétében. Az előadás két részre oszlik. Az elsőben számos példával illusztrálja *Delitzsch*, hogy mily nagy mértékben előmozdította az ÓT megértését az assyr-babyloniai kutatás. Az Írásban futólag említett városok és személyek egész tömege vált közelről ismeretessé az ékiratok felfedezése és megoldása révén. „Az éjszaki ellenség“, kit a próféták oly sokszor emlegetnek s kinek közeledését több helyen rajzolják, most szemtől-szembe megfigyelhető. Az emlékek reliefek alakjában bemutatják az utra kelő tábor, várak ostromát, városok kifosztását, a legyőzöttek fogságba hurcolását, Az alakok markáns vonásai-ból pontosan kivehető, hogy melyik arab, melyik elámita és melyik tartozik Izráelhez. Ugyancsak ez emlékek világos képet nyújtanak az assyr-babyloniai uralkodók magánéletéről. Itt oroszlánvadászaton találjuk őket, ott lakmározás közben legkiválóbb alattvalóiktól körülvéve. Az ÓT pusztá nevei élő személyekké változtak át e sculpturák kalauzolása mellett. A babyloniai nyelv az ÓT nyelvének tisztázására első rangú forrás. A babyloniai sajátos kifejezések pedig sokszor felette érdekes fényt vetnek a hébereknél használatos rokon kifejezés értelmére. A második rész azon, a cultura és vallás körébe tartozó elemekkel foglalkozik, melyeket Izráel Babyloniából kapott. Babyloniai

eredetű a mérték- és súlyrendszer, a pénz és a naptár. Onnan vette át Izráel a sabbat intézményét, a törvények sajtáságos formáját. A dekalogus 5., 6. és 7. parancsa ugyanúgy megtalálható Babyloniában, mint Izráelben. Babyloniából származik az ó-test-i teremtés-, vizözön- és paradicsomtörténet. Hasonlóképp az angyalok, a démonok, az ördög és az alvilág képze. Sőt 3 ősrégi feliraton Jahve neve is olvasható, mi azt bizonyítaná, hogy a Jahvecultus századokkal előbb megvolt Kanaánban, mielőtt az izráeli törzsek oda bevándoroltak és hogy Jahvét nem a Sinainál ismerte meg Izráel, hanem csak új hazájában. Az előadás formája ügyes. Igen szemléletes teszi a tartalmat az az 50 illusztráció, mit Delitzsch felolvasásához csatolt s melyek az eredetiekről készült hű másolatok. De meg kell jegyezni, hogy az eredmények több pontban még távolról sem oly biztosak, mint Delitzsch állítja. A paradicsomtörténetnek, a démonok és angyalok, az alvilág képzetének babyloniai eredete, a Jahvenévnek a feliratokon való szereplése, még mindig igazolásra vár. Feltűnő, hogy Delitzsch az Elohim szónak Lagarde-féle etymológiáját felújítja. Lagarde magyarázatának helytelensége ma már nem szorul újabb bizonyításra annak, ki a primitív nép gondolkozása iránt érzékkel bír.

Zimmern felolvasása szűkebb körre szorítkozik. Csupán az ó-test-i teremtés-, paradicsom- és vizözöntörténet babyloniai eredetét igyekszik megvilágítani. Becsét ez előadásnak az adja meg, hogy a babyloniai elbeszélésekbe sokkal részletesebben bevezeti a hallgatót, mint Delitzsché. *Zimmern* terjedelmes kivonatokat közöl az egyes mythusokból és azokat egybeveti az ÓT tudósításaival. A paradicsomtörténetnél néki sem sikerül a kettő azonosságának bebizonyítása.

Barth előadása teljesen elüt az előbbi kettőtől. Ő tagadja Babel és az ÓT közötti szoros összefüggést, az izráeli vallásos képzeteknek, intézményeknek Babyloniából való származását. Külön fejezetekben foglalkozik a sabbattal, a Jahvenévvvel, a teremtés- és vizözöntörténettel és az eredmény mindenütt az, hogy ezek Izráelnek eredeti tulajdonai, melyek nem Babyloniából jutottak Kanaán földjére. Az első két kérdésnél a polémia nem nehéz. Az assyriologia tényleg nem rendelkezik még oly bizonyítékokkal, melyekből az állítás helyessége kétségtelen volna. De csodálatos, hogy *Barth* a teremtés- és vizözöntörténet idegen eredete ellen is felveszi a harcot. Itt a közvetlen leszármazást már csak úgy lehet tagadni, ha nem *akarjuk* az igazságot elismerni.

Hornýánszky Aladár.